

Андрій Рудь
(Чернігів)

РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРЕНАХ КОЗЕЛЕЦЬКОГО РАЙОНУ (1239–1648 рр.)

Питання розвитку поселень на українських землях після монгольської навали дуже дискусійне і мало досліджене, а особливо на Чернігово-Сіверщині. Слід зазначити, що проводилися лише загальні дослідження вказаної проблеми, які стосувалися всього регіону, у той час як його окремі райони майже не було розглянуто. В цій статті проаналізовано матеріали і дослідження щодо існування поселень на території Козелецького району в період між 1239 р. та 1648 р.

Даний період можна поділити на 3 етапи: I – від 1239 р. до 1362 р., тобто від монгольської навали і до Литовського завоювання цих земель; II – литовський період (1362–1569 рр.); III – польський період, який краще забезпечений писемними джерелами, тому, на нашу думку, його можна поділити на три складові: від 1569 р. до 1618 р., від 1618 р. і до кінця Смоленської війни 1634 р., період між 1634 р. і до початку Хмельниччини 1648 р.

Перший етап (1239–1362 рр.). Післямонгольський період Чернігівщини досліджувала низка науковців. Одні вважали, що населення було повністю знищене. Так, наприклад, О. Яблоновський зазначав, що Русь “*після татарського погрому середини XIII ст. зовсім не мала сил, щоби піднятися, й ніколи б не мала можливості сама це зробити*” [4, с. 18]. На його думку, тільки після захоплення українських земель Польщею почалося їхнє нове заселення. У свою чергу російські вчені пропонували інші теорії заселення території України. Зокрема, М. Погодін, розробив теорію у якій населення Київщини (і взагалі Наддніпрянщини) до монгольських часів відносилось до етнічних росіян, але змушене було мігрувати на Північній-Схід унаслідок монгольської навали. Сучасне українське населення Наддніпрянщини, на його думку, з’явилося внаслідок колонізації території українцями з Карпатського регіону у XIII–XIV ст. Ця “теорія” обґрунтовувала претензії Росії на спадщину Київської Русі [4, с. 18].

Українські вчені стверджували, що південноруські землі і Київ майже не страждали від монгольської навали, а думка про запустіння Русі не більше ніж вигадка. Такої точки зору дотримувався В. Антонович і всі його послідовники. Зокрема, М. Грушевський, розвиваючи думки свого вчителя, розвінчував ідеї російської та великопольської концепцій. Дослідження українських вчених лягли в основу сучасного історичного знання про життя на південноруських землях після монгольської навали [4, с. 19].

Питань відновлення життя на Козелеччині торкався М. Александрович. Він стверджував, що практично все населення було знищено, велика частина померла від голоду та епідемій, а хто зміг врятуватися, той пішов у ліси на Полісся. На його думку, населені пункти занепали майже на 100 років аж до приходу литовців [1, с. 7–8].

Рис. 1. Територія Козелеччини за ілюстрацією 1552 р.: 1 – Городок Остерській (Старий Остер); 2 – Виползов; 3 – Моровськ; 4 – Черни; 5 – Жукінь; 6 – Коленці; 7 – Рожни; 8 – Євмінки; 9 – Крехаєв; 10 – Боденкі

мот можна вважати видану Володимиром Ольгердовичем після його приходу на київський престол (1362–1392 рр.). Він пожалував землі Козелеччини і Остерщини Юрію Івановичу Половцу-Рожинському, а саме городища Рожни, Крехаєв, Светільнов. Після приходу Вітовта до влади він відбирає у Половця-Рожинського і відає Остер, Боденьки та Виповзів, а також їхні землі, Дмитру Сокирці. У подальшому земля передається від одного власника до іншого, що говорить про залюдненість цих земель [1, с. 9–11].

Після нетривалого покращення ситуації в регіоні відбувається ще один татарський погром – після укладання союзу між Кримським ханством і Московською державою у 1494 р. татарське військо спустошує землі між Києвом і Черніговом, татари починають кочувати до Десни, околиці Остра спустошуються, населення сіл було забрано у ясир [1, с. 14].

Набіги татар на ці землі не сприяли швидкому зростанню населення, але наявність родючих земель, великої кількості риби та хутрового звіра робила цей край привабливим для землевласників.

Третій етап (1596–1648 рр.). Після підписання Люблінської унії весь край входить до складу Польщі. Прикордонний статус Остра сприяв розвитку торгівлі. (Чернігово-Сіверщина входила до складу Речі Посполитої протягом 1500–1618 рр.). Як зазначав Ю. Виноградський, першими переселенцями були українська і білорусь-

Ідею повного обезлюднення цих земель можна спростувати матеріалами археологічних розвідок, проведених на території Задесення Ю. Ситим. На Задесенні поселення другої половини XIII–XIV ст. виявлені у незначній кількості. Сміливо можна стверджувати, що і на території Козелеччини могли існувати поселення цього часу. Слід також зауважити, що це місцевість на межі лісостепу та Полісся дозволяла населенню ховатися у лісах під час небезпеки [8, с. 93–94].

На розвиток поселень в цей період, також вказують результати археологічних досліджень на Київщині [5, с. 128–129].

Другий етап (1362–1569 рр.). Новим етапом розвитку поселенських структур стали часи литовського панування. Безпечніше та спокійніше життя призводило до хоч і не швидкого, але невпинного зростання населення краю. Саме в цей час відбувається відновлення міста Остра. Про те, що на цих землях жило населення можуть свідчити грамоти на “вічне володіння”, датовані XV–XVI ст. Одною із найперших гра-

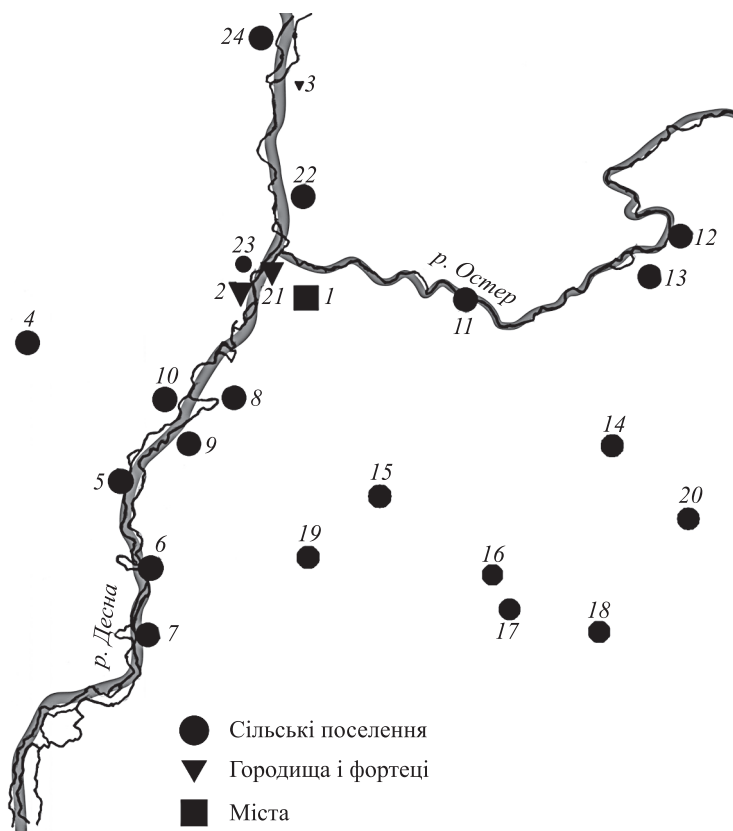

Рис. 2. Територія козелеччини від 1552 до 1648 рр. 1 – Городок Остерський (Старий Остер); 2 – Виползов; 3 – Моровськ; 4 – Черни; 5 – Жукінь; 6 – Коленці; 7 – Рожни; 8 – Євмінкі; 9 – Крехасв; 10 – Боденкі; 11 – Козелець; 12 – Іржавець; 13 – Козари; 14 – Сухиня; 15 – Кали-та; 16 – Заворичі; 17 – Мокрець; 18 – Ярославка; 19 – Семиполки; 20 – Бобровиця; 21 – Новий Остер; 22 – Белкі; 23 – Лугава; 24 – Соколівка

ка шляхта, особливо було багато переселенців із Волині, де в цей час були конфлікти між польською і українською верхівками [3, с. 133]. Переселення пришвидшилося після проведення аграрної реформи 1557 р., яка погіршила становище не лише селян, але і дрібної української шляхти [8, с. 32]. У 60–70-х рр. XVI ст. розпочинається незначне проникнення польської шляхти на ці землі. У 1560 р. Лукаревська земля була віддана королівському ревизору Зайончівському і боярам Белкам, де згодом виникло поселення Белкі [1, с. 25]. Як зазначав М. Александрович, це не послабило позиції місцевої шляхти, яка у цей час змогла засновувати нові поселення. Але колонізаційні процеси із заходу після Люблинської унії посилювалися – це ми можемо бачити, на прикладі міста Остра, де поряд виникає ще один населений пункт – слобода Новий Остер (сучасне місто Остер), зведений у двох верстах від старого поселення за наказом короля Польщі Сигізмунда II “Старого” Августа. Його призначенням була охорона річки Десни від проникнення московських військ. Будівництво замку закінчилося 1571 р. У гарнізоні замку було 150 шляхтичів, які разом із місцевими боярами мали охороняти його і околиці [1, с. 23–4].

Польській колонізації активно сприяв остерській староста Лаврін Ратомський (1566–1587 рр.). Все ж таки проникнення поляків не носило масовий характер аж до Деулінського перемир'я 1618 р., коли вся Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої [1, с. 24–25].

Головними джерелами для цього періоду є люстрації, які збереглися у литовських метриках. З текстів метрик можна дізнатися, як змінювалася кількість населення у місті Острі до входження цих земель до складу Польщі і після нього. Так, згідно люстрації 1552 р. в Острі існувало 27 боярських і 56 міщанських і два попівські двори [1, с. 16]. Всього за люстрацією у Остерському старостві нараховувалося близько 9 сільських поселень, а саме: Боденькі, Виповзів, Жукінь, Моровськ, Рожни, Леткі, Євмінка, Крохаїв, Коленці, Черни [2, с. 243]. Люстратори говорили також про велику кількість запустілих поселень – так, у Київському повіті, до якого входило Остерське староство, із 40 поселень пустими були 15. У 1600 р. на території Остерського староства засновано слободу Бобровиця. Також у люстраціях цього часу активно згадується поселення Козелець, яке існувало здавна на цих землях, але на деякій час було покинуте. За люстрацією 1616 р. в Острі було вже 184 міщанські двори, 90 боярських дворів, 40 козацьких дворів (без врахування шляхти, яка не сплачувала податки) [1, с. 29].

1618 р. після підписання Деулінського перемир'я настає новий етап розвитку поселень. Оскільки за умовами Деулінського перемир'я Чернігово-Сіверщина входить до складу Речі Посполитої. І землі Чернігівщини стають плацдармом для завоювання решти Московії. Особливістю території сучасного Козелецького району в той час було те, що більшість земель залишалися у складі київського воєводства і були під владою київського воєводи, а інша частина району опинилася під особистою адміністрацією королевича Владислава IV Вази. В цей час відбувається інтенсивна колонізація. За люстрацією 1625 р. у Остерському старостві було 42 сільських поселення серед яких: 15 коронних, 5 церковних і 22 приватних. Відома також низка нових слобід: Козари, Іржавець, Заворичі, Мокрець, Ярославка, Сухиня, Нова Бобровиця, Калита, Семиполкі. Тому можна стверджувати, що більш ніж за 50 років перебування у складі Польської держави відбулися зміни у кількості поселень та кількості населення краю [2, с. 243].

Також у королівській люстрації 1628 р., вказано, що є багато запустілих городищ [3, с. 33].

Значний удар по демографічній ситуації на Чернігово-Сіверщині завдала Смоленська війна (1632–1634 рр.). Винятком не стала Козелецька земля, населення якої брало участь в тих бурхливих подіях.

Після Смоленської війни відбувається новий етап відновлення поселенських структур на території Козелеччини. З люстрації 1636 р., відомо, що на територію тогочасного Остерського староства прибуває велика кількість шляхти із самої Польщі. Їх у першу чергу приваблювала велика кількість вільних земель, головним центром яких в цей час стає місто Новий Остер. У люстрації 1636 р. зафіксовано слободи, які не сплачували податки, це: Остер, Козелець, Мостова слобода, Надинівка і Краси́лівка [9, с. 6].

Відомі імена польської або споляченої шляхти це – Багінські, Бачинські, Берзановські, Берземенські, Биковські, Бронівські, Завадські, Казовські, Крушинські, Ланські, Орзовські, Ортовські, Пулкевичі, Сачкі, Сібелевичі, Трембицькі та Яковські [6, с. 35–36].

Саме в цей час з'являються перші магнатські володіння на території Остерського староства, що до цього не спостерігалось. Заснування нових поселень відбувається повільно, адже поселенці займалися відновленням покинутих поселень, яких було досить багато. про що неодноразово люстратори люстратори. З початком Хмельниччини закінчується польська колонізація цих земель. Річ Посполита назавжди втратила ці землі, вони входять до козацької, а потім до Московської держави [6, с. 35–36].

1. Александрович М. Н. Остерский уезд. Вып. 1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.). – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.
2. Акты заселения Юго-Западной России. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. VII. – Т. II – 592 с.
3. Виноградський Ю. С. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історико-географічний збірник. – К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – Т. IV. – С. 127–143.
4. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. – К., 1996. – 162 с.
5. Капустін К. М. Археологічні пам'ятки середньої Надніпрянщини середини XIII–XV ст. // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 119–127.
6. Кондратьев І. В. Польська колонізація Лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. // Україна між Польщею та Росією. – К.: НДУ ім. М. Гоголя 2016. – С. 31–39.
7. Ситий Ю. М. Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округ в IX–XIII ст.”, Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91–95.
8. Чумак Т. В., Шара Л. М. Козелець – європейське місто // Чернігів, Видавець Лозовий В. М., 2011. – 55 с.